

PRILOG POZNAVANJU DJELATNOSTI SPLITSKE KLESARSKE RADIONICE PAVLA BILINIĆA

UDK: (679.8+730.O51)Bilinić,P.
(331.361.2+730.051)Rosandić.T.,Meštrović.I
(679.8+629.081)Bilinić,P.(497.16Boka Kotorska)
(044.2)Bilinić,P.:2-774)025.171
7.011:27-523.42(497.16Prčanj)

ŽELJKO BRGULJAN
Škola za cestovni promet
Trg J. F. Kennedyja 8
10000 Zagreb, HR
zeljko.brguljan@gmail.com

Primljeno: 11. prosinca 2022.
Izvorni znanstveni rad

O djelatnosti klesara i kipara Pavla Bilinića i o njegovoj splitskoj radionici malo je podataka. Osim priloga S. Piplovića, D. Kečkemeta i M. Ivaniševića, Bilinićeva se radionica spominje samo u kontekstu prvih klesarskih poduka kipara T. Rosandića i I. Meštrovića. Tragajući za mogućom korespondencijom povezanom s radovima Bilinićeve radionice u Boki kotorskoj, pronašli smo u Župnom arhivu Prčanja šest Bilinićevih pisama i jedan račun župniku don Niku Lukoviću koji se odnose na narudžbe za opremanje nove župne crkve. Pisma su dragocijena kao rijetki izvori o Bilinićevu radu, a donose pojediniosti o naručenim djelima, korištenim materijalima, podrijetlu mramora, problemima izrade te financijskim poteškoćama i naručitelja i radionice u godinama iza Velikog rata.

Ključne riječi: Župna crkva u Prčanju, don Niko Luković, Pavao Bilinić, klesarska radionica P. Bilinića, Ivan Rendić

UVOD : ŽUPNA CRKVA U PRČANJU

Kada je nakon dvanaest desetljeća, 1909. godine, bila dovršena nova župna crkva Marijina Rođenja u bokokotorskom pomorskom mjestu Prčanj, tamošnji župnik don Niko Luković dao je sebi zadatak da opremi i uredi njenu

unutrašnjost. Ubrzo nakon imenovanja novim mjesnim župnikom, stupio je u kontakt s umjetnicima i radionicama kako bi naručio elemente opreme i ureša crkve, a također je poticao mještane na donacije kojima je podmirivao troškove. Time je veličanstveno zdanje prčanjske crkve projektirane od Massarijeva učenika i sljedbenika, mletačkog arhitekta Bernardina Maccaruzzija (Venecija, 1728. –1800.), postupno poprimalo današnje bogatstvo interijera te su se u njoj također formirale vrijedne zbirke ikona, mletačkog slikarstva, votivnih slika, pa sve do zbirke moderne i suvremene umjetnosti, zbirke nekada zvane Prčanjskom pinakotekom.

Zadnje radove na prčanjskoj crkvi – krovšte s kupolom izveli su dalmatinski inženjeri Šimun Grisogono-Bortolazzi i Josip Slade-Šilović. Konačno je 1913., prema projektu arhitekta Milana Karlovca, češki graditelj Josip Večernik dovršio gradnju monumentalne pristupne skalinate. Tada je na račvalištu stubišta postavljena velika niša sa zabatom kojeg podržavaju dva polupilastra, također prema projektu Karlovca, a u njoj se pod školjkastim svodom smješten kip Isusa kao učitelja.

Nakon dugog perioda gradnje, crkvu je svečano posvetio 8. rujna 1913. na blagdan Rođenja Marijinog kotorski biskup Frano Uccellini-Tice, a natpis na mramornoj ploči nad glavnim portalom podsjeća da je crkvu bilo planirano dovršiti 1802. godine.¹ No, ogroman je uspjeh da je tako veliki graditeljski pothvat uopće dovršen, ne samo zbog ratnih zbivanja i propadanja prčanjske pomorske trgovine nego i zbog disproporcije veličine građevine i samog mjesta. Naime, 1871. godine, u vrijeme radova na drugom arhitektonskom redu crkve, Prčanj je brojio samo 884 stanovnika.² No, iako je od početka gradnje do posvećenja crkve proteklo 124 godine, sami radovi su, izuzevši prekide zbog ratnih opasnosti i nedostatka sredstava, trajali oko 40 godina. Od postavljanja temelja do 1914. potrošeno je pola milijuna zlatnih austrijskih kruna, a čak 82% tog iznosa prilozi su samih Prčanjana.

Zahvaljujući nastojanjima župnika Lukovića, uređenje crkve se nastavilo i tijekom Prvog svjetskog rata. Tih godina na dijelu crkvenih prozora postavljene su vitraji, a odmah nakon rata izgrađena je sakristija s galerijom na katu u koju je bila smještena zbirka slika koja nije namijenjena za izlaganje u samoj

1 Željko Brguljan: *Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije u Prčanju*. Zagreb 2008. 10-16. – Crkva ima tlocrt latinskog križa površine 770 m² duga je 37,5 metara, široka 24, a visoka s kupolom 31 metar i spada među najveće sakralne građevine južnojadranske obale.

2 IAK (Istorijski arhiv Kotor), OL V, 259

crkvi. Konačno, 1923. dovršeno je predvorje crkve, terasa je popločana i ograđena balustradom od korčulanskog kamena.³

Donji red pročelja crkve izveden je u korintskom, a gornji u dorskom stilu. Donjim redom dominira monumentalni portal u osi središta velike skalinade, a bočno od njega pročelje oživljavaju korintski stupovi među kojima niše, s kipovima apostola Petra i Pavla, stvaraju nemirne svjetlosne kontraste. Uži gornji red s retardiranom prozorskom ružom završava trokutastim zabatom nad kojim se uzdiže kip Bogorodice.⁴ Prema izvornom projektu vrh su pročelja trebale krasiti alegorijske figure Vjere, Nade i Ljubavi, a krajnje akroterije nad pilastrima prvog arhitektonskog reda kipovi sv. Petra i sv. Pavla.⁵

Monumentalnosti unutrašnjeg prostora crkve doprinose masivni stupovi s lukovima, koji dijele središnji brod od bočnih lađa, a na kojima se posebnom ljepotom ističu 24 korintska kapitela. Specifičnom baroknom ugođaju doprinosi i svjetlo, posebno ono koje ulazi kroz otvore na kupoli koja se uzdiže nad križanjem glavnog broda i transepta. Prozore prvog i rjeđe drugog arhitektonskog reda krase vitraji s biblijskim motivima prema slikama starih majstora rađeni u radionicama *Glasmalerei und Mosaik Anstalt* u Innsbrucku, osim prvog desno s motivom propovijedi sv. Pavla nastalom u radionici Ivana Marinkovića u Zagrebu.⁶

U središnjoj apsidi smješten je barokni oltar izrađen u radionici Giovanni-ja Marije Morlaitera (1744.), bogato ukrašen raznobojnim mramorom: *rosso di Francia, giallo di Siena, africano, verde antico*. Dok su u desnom brodu postavljeni oltari Gospe od Rozarija (početak 18. st.) s tri anđela Giovanni-ja Marije Morlaitera (1746.) i onaj noviji Blažene Ozane Kotorke s freskom Mila Milunovića (1930.), u lijevom brodu su smješteni oltar Svete Obitelji s Milunovićevom palom istoimena motiva (1929.) i oltar Svetog Križa radionice Pavla Bilinića (1925.) na koji je postavljeno izuzetno drveno raspeće, djelo belunskog kipara Andreje Brustolona (1728.).⁷ K tome su iz stare župne crkve prenesena dva drvena oltara – Marijinog Navještenja i Svetog Josipa, rad škole A. Brustolona (kraj 18. st.).

3 Niko Luković: *Bogorodičin hram na Prčanju*. Kotor 1965. 37.

4 Kruno Prijatelj: *Barok u Dalmaciji*, u: *Barok u Hrvatskoj*. Zagreb 1982. 729-780.

5 Niko Luković: *Prčanj - historijsko estetski prikaz*. Kotor 1937. 288.

6 Željko Brguljan: *Na granici mora i neba / At the Border of Sea and Sky*. Perast - Zagreb 2015. 59, 63.

7 Massimo De Grassi: *Venecijanska skulptura u Boki Kotorskoj*. Podgorica 2001. 61-62, 86.

PAVAO BILINIĆ I OBITELJ, RADIONICA, SURADNICI

Pavao Bilinić (Split, 1860. – Zagreb, 1954.), klesar i kipar, u mladosti je bio konopar, potom je klesarski zanat učio u splitskoj radionici doseljenog Talijana Francesca Montija.⁸ Oženio se 28. studenog 1887. s Reginom, kćeri arhitekta Emila Vecchiettija. Zanimljivo je da je jedan od svjedoka na vjenčanju bio trogirski arhitekt Josip Slade s kojim će kasnije surađivati na vili austrijskog veleposlanstva na Cetinju. U matici vjenčanih Bilinić je upisan kao „altarista“, u matici krštenih kod rođenja sina Bruna 1888. kao „scultore“, a kasnije kao „maestro scalpelino“ i „klesar“.⁹

Sva tri sina krojača Ivana Bilinića – Pavle, Anastas i Petar posvetili su se istoj struci. Anastaz bio je klesar, a sin mu Antun je imao nakon Prvog svjetskog rata kiparsku radionicu u Placidijevoj ulici u Splitu.¹⁰ Drugi Anastazov sin Lovro Bilinić (Split, 1899. – Zagreb, 1954.) navodno je studirao na Visokoj tehničkoj školi u Pragu. Kao suradnik Antuna Augustinčića na javnim spomenicima, radio je i postolje za konjički spomenik „Mir“ („The Peace“) postavljen u New Yorku, pred zgradom Generalne skupštine UN-a, a za odgovarajući crveni kamen postolja, za kojim se dugo tragalo, odabran je kamen iz Đurića u Boki Kotorskoj.¹¹ Klesar je bio i Pavlov rođak Josip Bilinić, sin očeva mu brata Aleksandra. No, pred svima se kvalitetom rada istakao upravo Pavle.¹² Radionicu je neko vrijeme držao mlađi Pavlov brat – Petar Bilinić koji je preminuo mlad godine 1908., a kako je duže bolovao vođenju radionice Pavao je preuzeo najkasnije 1904. godine.

U struci je ostao i Reginin i Pavlov sin, Harold Bilinić (Split, 1894. – Zagreb, 1984.), arhitekt, firentinski student s dugom karijerom i mnogim uspješnim izvedbama u Zagrebu, Splitu, posebno na obnovi Dalmantinčeve gotičke sakristije katedrale sv. Jakova i rekonstrukcije u bombardiranju stradale Gradske vijećnice u Šibeniku.¹³ Od 1922. surađivao je s Meštrovićem na projektima memorijalne

8 Duško Kečkemet, Kruno Prijatelj: *Počeci Ivana Meštrovića*. Split 1959. 7.

9 Stanko Piplović: *Pavao Bilinić i klesarska tradicija Splita*. Klesarstvo i graditeljstvo, V/1994. br. 1-2. 24.

10 Ibid.

11 Milan Ivanišević: *Splitski rodovi Bilinić i Vecchiatti*. Split 2017. 15-30.; Ante Gavranović (ur.): *Augustinčić*. Zagreb 1976. 78-79.

12 Stanko Piplović: *Pavao Bilinić i klesarska tradicija Splita*. Klesarstvo i graditeljstvo, V/1994. br. 1-2. 24.

13 Stanko Piplović: *Arhitekt Harold Bilinić. U povodu 100. obljetnice rođenja*. Hrvatska obzorja, II/1994. br. 4. 849

arhitekture, tako i na mauzolejima Račićevih u Cavtatu i Meštrovićev u Otavicama te mnogim drugim objektima.¹⁴ I Harold Bilinić je bio radom povezan s prostorom Boke Kotorske, zapravo crnogorskog planiskog vrha koji se uzdiže nad kotorskim zaljevom, kroz posljednje zajedničko djelo s Meštrovićem – Njegoševim mauzolejem na Lovćenu. Prvu koncepciju objekta Meštrović je uz suradnju Bilinića napravio 1924. – plan središnje građevine oblika hrama s monumentalnim kipom pjesnika u središtu. Realizacija projekta se, zbog velikih troškova i razmirica, rastegla gotovo tri desetljeća. Kada se 1951. Meštrovića molilo da obnovi projekt, Harold Bilinić je posjetio Lovćen da prouči teren i napravi potrebne crteže predjela, a potom otputovao u Ameriku i s Meštrovićem radio na koncepciji objekta tijekom osam mjeseci. Kip Njegoša i karijatide prema Meštrovićevim modelima, iklesao je u Splitu Andrija Krstulović, no zbog terenskih i novčanih problema mauzolej je dovršen tek 1974. U želji da se postigne monumentalnost realizirana je građevina „tvrdih crta uz uporabu kamena neprimjerene teksture“ što je u suprotnosti sa surovim, ali dinamičnim kamenim vrletima lovćenskog masiva.¹⁵

Pavao Bilinić se u klesarstvu profesionalno ostvario. Uz urođene predispozicije, solidno je izučio zanat kod majstora Montija te postao dobar klesar i kipar, ali još bolji organizator posla. Bio je aktivan već 1882. u kamenarskoj radionici – „laboratorio marmi“ u splitskom predgrađu Lučac, kraj željezničke stanice. Kao točna adresa radionice godine 1924. navodi se Zlodrina poljana 5, u kući koje je vlasnik Marin Čulić. Bilinićeva radionica je ubrzo postala vrlo aktivna i produktivna te došla na glas kao najizvrsnija klesarska radionica u Splitu. Prvih godina 20. st. u Splitu je bilo nekoliko vrsnih majstora za obradu mramora. Pored Bilinića tu su bili Josip Barišković, Zefferino Grassi, Miho Markovina, i M. Bettiza sa sinom.¹⁶ Spominje se i majstor Ante Kezić, no niti jedna od tih radionica nije mogla konkurirati Bilinićevoj.¹⁷ Ubrzo su Barišković, Markovina i Bettiza prestali raditi, a otvaraju radionice Gaetano Voltolini, Vicko i Petar Tagliaferro te Antun Delacio. Od 1910. uključuje se u

14 Tomislav Premerl: *BILINIĆ, Harold*, u: Hrvatski biografski leksikon. Sv. 1. Zagreb 1983, 765-766.

15 Stanko Piplović: *Arhitekt Harold Bilinić. U povodu 100. obljetnice rođenja*. Hrvatska obzorja, II/1994. br. 4. 848

16 Stanko Piplović: *Pavao Bilinić i klesarska tradicija Splita*. Klesarstvo i graditeljstvo, V/1994. br. 1-2. 23.

17 Duško Kečkemet, Kruno Prijatelj: *Počeci Ivana Meštrovića*. Split 1959. 7.; Milan Ivanišević: *Splitski rodovi Bilinić i Vecchiatti*. Split 2017. 31-32.

rad desetak novih majstora, među kojima Luigi Ciasca, Carlo Giudici i Jerolim Vesanović.¹⁸

Bilinićeva je radionica svojim značajem i povijesnom ulogom krajem 19. i početkom 20. stoljeća prednjačila pred svim ostalim klesarskim obrtima u Dalmaciji, a u njoj je, uz Meštrovića i Rosandića, prve pouke primio i Dujam Penić.¹⁹ Radionica je izradila u Dalmaciji brojne oltare i nadgrobne spomenike, potom propovjedaonice, fontane, stepeništa, kamene ograde kao i građevne urese.²⁰ Koristio se pretežno kamen iz bračkih i trogirskih kamenoloma, ali i senjskog (na primjeru prčanjskog oltara), potom uvozni poput kararskog, ali i mnoge druge, čak i vrlo rjetke, vrste mramora. Bilinić je kao dobar organizator posla uspješno okupljao kvalitetne suradnike. Radionicu je učinio mjestom susreta talentiranih umjetnika koji su svojim stvaralaštvom doprinjeli likovnom razvoju grada.

Najistaknutiji u Bilinićevoj radionici bio je Talijan Arturo Ferraroni koji je izrađivao složenije kiparske radove, a stupio je u Radionicu 1897., u dobi od 22 godine, nakon školovanja u klesarstvu i kiparstvu u više talijanskih gradova.²¹ Ferraroni nam je ostavio gipsano mladenačko poprse splitskog slikara Emanuela Vidovića (1902.), no daleko je značajnija njegova ostavština u presudnom utjecaju na buduće kipare Dujma Penića, Tomu Rosandića i posebno Ivana Meštrovića kojemu je 1900. u Bilinićevoj radionici dao prve pouke u kiparstvu. Ferraroni napušta splitsku radionicu već 1903. i odlazi u Veneciju raditi na obnovi srušenog zvonika crkve sv. Marka, a sa sobom odvodi Rosandića kao pomoćnika.²²

18 Stanko Piplović: *Pavao Bilinić i klesarska tradicija Splita*. Klesarstvo i graditeljstvo, V/1994. br. 1-2. 23.

19 Grgo Gamulina: *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*. Zagreb 1990.146-147, 200. – Grgo Gamulin Bilinića i njegovu radionicu spominje samo u kontekstu prvih poduka budućim kiparima Tomi Rosandiću i Ivanu Meštroviću.

20 Duško Kečkemet: *BILINIĆ, Pavao*, u: Enciklopedija hrvatske umjetnosti. Sv. 1. Zagreb 1995. 92.

21 Kečkemet navodi da je iz Milana, a Ivanišević da je iz Cremona te daje precizne podatke o imenu (Luigi Arturo), o rođenju i smrti (Cremona, 1875. – 1931.) i o školovanju (Brescia, Monza, Bergamo, Veneciji). – Milan Ivanišević, *Splitski rodovi Bilinić i Vecchi-etti*. Split 2017. 32.

22 Naklon odlaska iz Splita, izlaže na 6. i 7. venecijanskom Bijenalu, godine 1905. i 1907. U Veneciji ostaje do 1914, a potom radi u svojoj radionici u Cremoni smještenoj u prostoru bivše crkve San Vitale. – Milan Ivanišević, *Splitski rodovi Bilinić i Vecchi-etti*. Split 2017. 32-35.

I talijanski kipar Gerardi je također radio u Bilinićevoj radionici, no nije se istakao i po umješnosti je zaostajao za Ferraronijem. Znatno vrsnije bio je njegov sunarodnjak (vjerojatno iz Venecije) klesar Alfonso Venturini koji je u Split došao radi angažmana na restauraciji zvonika splitske katedrale, oženio se Splićankom i potom određeni period proveo u Bilinićevoj radionici.²³ Kod Bilinića su radili i fini klesar Niko Prezzi, tršćanski cijenjeni klesar i kipar Antonio Marjetić koji je modelirao figure za oltare i nadgrobne spomenike te također klesar Ante Jurjević.

Nacrte su u pravilu radili Bilinićev tast, arhitekt Emil Vecchietti, profesor crtanja na splitskoj realci i njegova kći Regina, Bilinićeva supruga. Međutim njihove je projekte – nacрте za oltare i nadgrobne spomenike, kako vidimo na nekoliko primjeraka sačuvanih u Splitu, potpisivao upravo Pavao Bilinić.²⁴

Radionica je kasnije preselila na adresu Tartaglijina ulica 24., danas ul. Kralja Zvonimira, zapadno uz samostanski kompleks sv. Klare (sigurno ranije od 1934., kada je dokumentirano). No, nakon plodnog djelovanja od gotovo šest desetljeća, 5. prosinca 1943. prostor radionice i nekoliko okolnih kuća uništeni su savezničkim bobardiranjem iz zraka.²⁵

RADOVI RADIONICE PAVLA BILINIĆA U DALMACIJI

Godine 1888. Bilinić majstorski izvodi oltar u crkvi u Solinu prema Vecchiettijevim nacrtima, a sljedeće godine povjerena mu je izrada „građevnih ureša“ stare Vijećnice u Splitu te su klesarski i dekorativni radovi na tom zdanju, prema ocjeni tadašnje kritike, izvedeni savjesno i „umjetnički“.²⁶ Potom 1898 izrađuje glavni oltar za dominikansku crkvu u Splitu, također prema nacrtu E. Vecchiettija. Među velikim brojem oltara koje je Radionica izradila za crkve duž cijele Dalmatinske obale, nalazimo pet oltara za župnu crkvu u Imotskom (1900), dva oltara za župnu crkvu u Janjini (1902), oltar za isusovačku crkvu u Splitu (1905), tri oltara za crkvu Marijina Bezgrešna Začeca u Karinu (1906. i 1912.), glavne oltare za crkvu sv. Jurja u Gdinju (1907) te za župne crkve u Sumartinu i Kaštel-Lukšiću (1913).²⁷

23 Duško Kečkemet, Kruno Prijatelj: *Počeci Ivana Meštrovića*. Split 1959. 9.

24 Duško Kečkemet: *Život Ivana Meštrovića (1883. – 1962. – 2002.)*. Sv. 1. Zagreb 2009. 55.

25 Ibid. 53.; Milan Ivanišević: *Splitski rodovi Bilinić i Vecchietti*. Split 2017. 32.

26 Duško Kečkemet: *Slikari, kipari, arhitekti : likovna umjetnost novijeg doba u Splitu 1945. – 1992*. Split 2004. 116, 268.

27 Milan Ivanišević: *Splitski rodovi Bilinić i Vecchietti*. Split 2017. 37-42.

U Bilinićevoj radionici izvodili su se i neki radovi na restauraciji zvonika splitske Katedrale sv. Duje koja je odvijala između 1890. i 1908. godine i u okviru kojih su bili uključeni, osim domaćih i mnogi talijanski klesari i kipari.²⁸ No, radionica je vremenom dobivala i sve više narudžbi za profane objekte, među kojim izvedbama valja istaći kuću bankara Peranića na splitskoj obali, po nacrtima graditelja Ante Bezića. Na njoj je Bilinić pokazao „svu vještinu preciznog klesanja složenih geometrijskih ornamenata“ kojima pročelje zgrade obiluje.²⁹ Čini se da je bio angažiran i na rezidenciji austro-ugarskog poslanstva na Cetinju.³⁰ Iz sačuvane dokumentacije u Zbirci obitelji Slade - Šilović, znamo da je nacрте izradio Čeh František Pokorný,³¹ a Slade je vjerojatno vodio radove.³² Inače, radovi na građevinama izvedeni su pod utjecajem historijske arhitekture, pretežno neorenesanse, dok su kipovi rađeni u duhu akademskog realizma.³³

U vrijeme dok je izrađivao narudžbe za župnu crkvu u Prčanju, Pavao Bilinić je bio angažiran na radovima oko preuređenja kapele sv. Dujma u splitskoj prvostolnici, nekada Dioklecijanovom mauzoleju. Građevinski radovi su se izvodili tijekom 1924., a uređenje kapele priložima građana nastavilo se i sljedeće godine.³⁴

Zasada ne možemo dokumentima potvrditi da je klesarska radionica Pavla Bilinića, osim u Prčanju, sudjelovala u opremanju župnih crkvi u drugim mjestima Boke Kotorske – oltara u škaljarskoj crkvi Gospe od snijega i muljanskoj Pomoćnice kršćana, kipova dvaju svetaca na glavnom oltaru crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi ili sudjelovala u radovima na zvoniku crkve sv. Stasija (Eustahija) u Dobroti (neki smatraju da je nacрте za zvonik izradio E. Vecchiatti).³⁵

28 Danica Plazibat: *Ivan Meštrović, tragovi u vremenu i prostoru*. Split 2015. 26.

29 Stanko Piplović: *Pavao Bilinić i klesarska tradicija Splita*. Klesarstvo i graditeljstvo, V/1994. br. 1-2. 29.

30 Duško Kečkemet: *Život Ivana Meštrovića (1883. – 1962. – 2002.)*. Sv. 1. Zagreb 2009. 53-54.

31 Milan Ivanišević: *Splitski rodovi Bilinić i Vecchiatti*. Split 2017. 37.

32 Stanko Piplović: *Pavao Bilinić i klesarska tradicija Splita*. Klesarstvo i graditeljstvo, V/1994. br. 1-2. 29.

33 Duško Kečkemet: *BILINIĆ, Pavao*, u: Hrvatski biografski leksikon. Sv. 1. Zagreb 1983, 766.

34 Stanko Piplović: *Bilinićev rad na Dioklecijanovom mauzoleju*. Klesarstvo i graditeljstvo, XII/2001, br. 3-4. 33-34.

35 Milan Ivanišević: *Splitski rodovi Bilinić i Vecchiatti*. Split 2017. 83.; Vinicije B. Lupis (ur.): *Spomenica 600. obljetnice crkve Male Gospe u gornjoj Lastvi (1410.-2010.)*. Gornja Lastva – Zagreb 2011. 73.

NARUDŽBE ZA ŽUPNU CRKVU U PRČANJU

Župnik Luković je 1913., odmah po posvećenju nove župne crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Prčanju posebnim poletom započeo s aktivnostima na opremanju i uređenje njene unutrašnjosti. Oltari su preseljeni iz stare župne crkve no, budući je nova bila znatno prostranija, nije ih bilo dovoljno. Valjalo je naručiti jedan oltar za južni brod, dok je u sjevernom na poziciji između dvaju ulaza zamišljena krstionica s modernim freskama Mila Milunovića. Nedostajala je i propovjedaonica, a valjalo je i nabaviti neku skulpturu za nišu skalinađe te kipove nad zabatom pročelja i nad bočnim pilastrima prvog arhitektonskog reda. U skladu s tim, Luković se već u godini posvećenja crkve obraća narudžbom splitskoj klesarskoj radionici Pavla Bilinića, a kasnije, za donaciju svojih radova, i nekadašnjim učenicima te radionice, velikanima kiparstva Ivanu Meštroviću i Tomi Rosandiću.³⁶ Narudžba je upućena na pravo mjesto jer je Bilinićeva radionica još uvijek bila na glasu po svojoj izvrsnosti.

KIP KRISTA U NIŠI SKALINAĐE

Već prije završetka radova na izgradnji monumentalne prčanske skalinađe, 16. siječnja 1913. župnik Luković piše Biliniću u vezi narudžbe kipa Krista kao učitelja za nišu stepeništa koju je u neoklasicističkom stilu projektirao arhitekt Milan Karlovac, a podignuta je troškom prčanskog trgovca Iva Ljubanovića.³⁷

Prethodno je Isusov kip trebao izraditi Ivan Rendić (Imotski, 1849. – Split, 1932.), prvi hrvatski kipar novijeg razdoblja, čija je supruga Olga potjecala iz Prčanske obitelji Florio.³⁸ No, zbog visokog honorara koje je umjetnik tražio moralo se odustati od te narudžbe. Ali to nije prvi kontakt prčanske općine s Rendićem. U kotorskom arhivu pronašli smo dva telegrama i jednu reklamaciju na isporučeno pismo koje je Općina uputila Rendiću u Trst na adresu „via S. Francesco“.³⁹ Najzanimljiviji je posljednji telegram,

36 Željko Brguljan: *Velikani kiparstva u Boki : Radovi Ivana Meštrovića, Tome Rosandića i radionice Pavla Bilinića u Prčanju*. Hrvatske revija, Zagreb, XI/2010. br. 2, 17-23.; item: *Bokeljske teme*. Zagreb 2018. 17-31.

37 Željko Brguljan: *Na granici mora i neba*. Perast – Zagreb 2015. 77-85.

38 Olgin otac, ugledni prčanski brodovlasnik kap. Stanislav Florio, nastanjen u Trstu, odigrao je presudnu ulogu u školovanju talentiranog ali siromašnog mladog Rendića.

39 IAK, OP XVIII - 218, OP XVIII - 271. – Reklamacija je na pismo koje je Općina uputila Rendiću 17. srpnja 1898. za koje tršćanski poštanski ured potvrđuje 4. kolovoza da je dostavljeno primatelju već 21. istog mjeseca, ali sadržaj pisma ostaje nam nepoznat.

poslat Rendiću u Trst 22. studenog iste 1898. godine iz kojeg saznajemo o kakvom se projektu radi. Od Rendića je Općina naručila spomenik (pretpostavljamo bistu) caru Franji Josipu I. te javlja kiparu da „Autorità Politica“ želi promjenu početnog dijela natpisa u medaljonu u „Svome viteškome cesaru i kralju etc.“⁴⁰

Ne mogavši platiti Rendiću traženi honorar, Luković se za izradu Isusova kipa obratio tada poznatoj kamenoklesarskoj radionici u Splitu. Bilinić mu odgovara 22. siječnja 1913. da bi ga kip Spasitelja prema njegovoj želji „izrađen u bijelom i dobrom kamenu, veličine m. 1.60, fino i tačno urađeno po zanatu“ stajao 500 kruna, dok mu isti kip „ali u bijelom i lijepom mramoru“ ne bi mogao isporučiti za manje od 700 kruna. Bilinić savjetuje Lukoviću ako se odluči na izradu da je bolje da kip bude isklesan u mramoru, makar potrošio nešto više sredstava, u ovom slučaju dodatnih 200 kruna. Kao razlog Bilinić navodi da je rad u mramoru ljepši, da se mramor bolje obrađuje te „izgleda finije“, a k tome „vječno traje“.⁴¹

Narudžba je realizirana iste godine, jer na fotografijama snimljenim 8. rujna 1913., na glavni mjesni blagdan Rođenja Marijinog, prilikom svečanog posvećenja nove crkve Kristov kip se već nalazi u niši stubišta.⁴² Očigledno da se Luković odlučio za bolju, odnosno skuplju varijantu u mramoru. No, kip nije klesan u splitskoj radionici nego je Bilinić angažirao talijanskog kipara iz Pise, čije ime nije ostalo zabilježeno. Rad na kipu nadzirao je osobno nadbiskup Pise, kardinal Pietro Maffi.⁴³ Razvidno je da tada za izradu Lukovićeve narudžbe nije bilo adekvatnog kipara u Splitu. No, poznato je da je Bilinić povremeno odlazio u Italiju kako bi pronašao kipare kojima bi povjerio izradu narudžbi koje su prelazile mogućnosti lokalnih kipara.⁴⁴ Svakako je Arturo Ferraroni bio sposoban izvesti takvu narudžbu, no on je napustio Bilinićevu radionicu čak desetljeće ranije.

Potom Općina telegramom od 18. rujna 1898. potvrđuje primitak Rendićeve depeše od 12. tog mjeseca i traži da dostavi trošak projekta.

40 IAK, OP XVIII - 368

41 SNIP (Zbirka samostana sv. Nikole, Prčanj), Pismo Pavla Bilinića don Niku Lukoviću, Split, 22. siječnja 1913.

42 Fotografije se čuvaju u Župnoj zbirci u Prčanju i Zbirci Ž. Brguljana u Zagrebu.

43 Niko Luković: *Bogorodičin hram na Prčanju*. Kotor 1965. 33.

44 Duško Kečkemet: *Život Ivana Meštrovića (1883. – 1962. – 2002.)*. Sv. 1. Zagreb 2009. 57.

PROPOVJEDAONICA

Suradnja Lukovića s radionicom Pavla Bilinića nastavlja se neposredno iza Velikog rata. Don Niko za novu župnu crkvu naručuje od splitske radionice propovjedaonicu od bračkog kamena, a u pismu od 19. kolovoza 1920. pristaje na iznos računa za propovjedaonicu od 30.000 kruna i k tome na još 1293.40 kruna troška za cement koji je Bilinić otpremio prema Lukovićevoj narudžbi.

Majstor Bilinić piše župniku Lukoviću 22. srpnja 1920.⁴⁵ da je potrošio za izradu propovjedaonice dvostruko od dogovorenog iznosa te šalje i račun na iznos od 32.915 kruna, a koji se odnosi isključivo na troškove materijala i dnevnica klesarima.⁴⁶ U taj iznos je i 2900 kr. za nadnice i putne troškove Anti Jurjeviću koji u Prčanju radio na postavljanju propovjedaonice 13 dana. Budući je Luković bio skeptičan prema ukupnom iznosu troška, Bilinić u pismu srdito ističe da traži samo povrat svog uloženog novca „bez mojeg truda, dangube i muka, za nacрте detalje i sve ostalo, što me ne biste naplatili sa više par hiljada kruna“, dodajući (izuzetno važan podatak) da je propovjedaonicu radio s 4 – 5 ljudi 6 – 7 mjeseci („bez ikakvog interesa i hvale“). Prvotno je bila dogovorena izrada propovjedaonice od trogirskog kamena, ali se nije mogao dobiti jer ga, saznajemo, te godine nisu vadili, pa je izrađena od bračkog kamena prve vrste, koji je bio puno skuplji, što je također doprinijelo porastu troškova. Na kraju Bilinić ističe Lukoviću da mu čini „više nego što bi učinio bratu svome“ i budući je svjestan da ni župnikove prilike nisu najbolje, preporuča da mu sada uplati 20 - 25 tisuća kruna, a ostatak kad bude imao.⁴⁷

U pismu Lukoviću od 11. prosinca iste 1920. godine, Bilinić protestira jer od sveukupne svote do tog trenutka primio putem pošte samo 15.000 kruna te drugi put 7.000 kruna „a 1000 kruna ste dali mojem radniku na račun što bi bilo skupa do sada primitak kr. 23.000, dočim po Vašem pismu morao

45 SNIP, Pismo Pavla Bilinića don Niku Lukoviću, Split, 22. srpnja 1920., 1r.

46 SNIP, Račun Radionice Bilinić za propovjedaonicu župne crkve u Prčanju, Split, 22. srpnja 1920. – Najveći iznos nadnica je za osnovnu konstrukciju propovjedaonice - „arhitekturu“ 13.195 kr (203 dana po 65 kr), za modeliranje 720 kr (8 dana po 90 kr), za reljefe svetaca 3.570 kr (42 dana po 85 kr), slijedi za male kapitele 21, a za velike 15 dana po 80 kr, za izradu ornamenta 14 dana po 80 kr te za poliranje 33 dana po 60 kruna. Za mramor, kamen, prijenos i ukrcaje u brod potrošeno je 4.600 kr. Te 1950 kruna preostali, manji troškovi.

47 SNIP, Pismo Pavla Bilinića don Niku Lukoviću, Split, 22. srpnja 1920., 1v.

sam odma kroz malo vremena primiti 28.000 kr. a ostalo kroz 2-3 mjeseca“. Bilinić dalje ističe da cjelokupna isplata do rečenog dana nije izvršena, pa moli da mu se podmiri dug nastavljajući: „te budući da se nalazim u nuždi i da radi toga moram ovdje na banku plaćati kamate, jer novac kojega sam pridigao radi radnje, i imajuć ogromnih troškova, nijesu mi dozvoljavali podmiriti, dok ne budem podmiren, te budući da je svršetak godine 1920. i morajuć urediti knjige, najuljudnije Vas molim da mi podmirite kroz ovaj mjesec račun, a koja bi svota bila još za podmiru od kr. 8.293.40 = što bi sve ukupno bilo propovijedaonica i cement kr. 31.293.40“ i zaključuje pismo Lukoviću oštrijim tonom „a ne budem li primio na podmiru ovog mjeseca kr 8.293.40 plaćat će te sve kamate koje ja radi Vas moram plaćati, toliko Vam na znanju, preporučujuć bilježim se Veleštovanjem Pavao Bilinić“.⁴⁸

Osim podataka o tadašnjim troškovima i trajanju izrade jedne kvalitetne propovijedaonice, pismo svjedoči o teškoj ekonomskoj situaciji u Dalmaciji i Boki iza Prvog svjetskog rata. Kašnjenja s uplatama naručitelja potvrđuju da je don Niko Luković, unatoč velikom entuzijazmu i predanosti u opremanju i uređivanju nove župnu crkvu, teško dolazio do sredstava mjesnih donatora, osiromašenih ne samo prethodnom propašću pomorske trgovine nego sad već iscrpljenih i usljed ratnih gubitaka. Vidljivo je i da su se troškovi tijekom izrade propovijedaonice povećali. Lukovićevo mecenatstvo nije bilo jednostavno niti lako, a s godinama se problem kašnjenja isplata bio sve izraženiji. Kasnije su umjetnici (Meštrović, Rosandić, Milunović i drugi) većinom darivali svoja djela, a problem isplata se odnosio na podmirenje materijala za izradu, prvenstveno kiparskih djela, te za njihov prijevoz iz kulturnih središta bivše Jugoslavije, ali i inozemstva, do prčanjske crkve.

S druge strane, Bilinićeva klesarska radionica poslovala je, kako je razvidno iz pisama, bez novčanih rezervi i ovisila je o svakoj uplati. K tome su se nerijetko u toku rada troškovi povećali jer se nisu mogli unaprijed predvidjeti neočekivani dodatni radovi. Nedostatak novaca i kašnjenje rata nije bio samo slučaj s prčanjskim naručiocem. Nešto kasnije, godine 1924. kasnilo se s uplatama i za izvršene radove na kapeli sv. Duje splitske prvostolnice, nekadašnjem Dioklecijanovom mauzoleju, pa je Bilinić morao podići sredstva na banci uz znatne kamate. I u ovom slučaju su isplate išle preko Crkvinarstva, a ono nije isplaćivalo redovito rate unatoč majstorovom urgiranju. Budući su sredstva

48 SNIP, Pismo Pavla Bilinića don Niku Lukoviću, Split, 11. prosinca 1920.

stizala u pravilu donacijama građana, na kraju je Bilinić za dio nepotmirenih troškova obilazio dućane po Splitu i skupljao priloge od onih građana koji nisu prethodno dali svoj doprinos.⁴⁹

Nije poznato po čijem je projektu rađena propovjedaonica, ali nije po nartu Bilinićeve supruga Regina, budući je ona preminula znatno prije – godine 1918. Propovjedaonica je izvedena od bijelog bračkog kamena. Vanjski plašt ukrašen je stupićima od crvenog veronskog mramora na koje se oslanjaju polukružne profilirane grede tvoreći male niše nalik arkadama. U nišama su u visokom reljefu izvedeni likovi svetaca, od ulaza u propovjedaonicu nižu se reljefne figure sv. Jeronima, evanđelista Marka, Luke, Ivana i Matije te apostola Pavla. Propovjedaonica se oslanja na osmokatnu lijepo profiliranu bazu od bijelog bračkog mramora s geometrijskim raznobojnim umetcima. Podržavana je od četiri stupa svijetloružičastog mramora s lijepim korintskim bijelim kapitelima. Stupovi se uzdižu nad osmerokutnom bazom od bijela mramora na kojoj je upisana posveta darovatelja: *DEI GLORIA / IN MEMORIAM TERESIAE VISIN-VERONA / OPTIMAE DILECTISSIMAE / SUPERSTITES / A. MCMXX*. Troškove izrade podmirili su nasljednici Tereze Visin, supruge zapovjednika Lloydovih parobroda kap. Vjekoslava Visina, koja se sa svojom kćerkom, jedinicom Lidijom, utopila 1914. u katastrofi parobroda *Baron Gatsch*.⁵⁰ Dio potrebnih sredstava dobiven je prodajom dragocjenog nakita koji je pronađen na njezinom tijelu.⁵¹

OLTAR SV. KRIŽA

Posljednje djelo koje je splitska radionica Pavla Bilinića izvela za prčanjску župnu crkvu Marijina Rođenja bio je oltar Svetog Križa smješten u južnom brodu. Za očekivati je bilo da će Luković i ovaj oltar naručiti od Bilinića, budući su, kako je ranije izneseno, on i suradnici njegove radionice izradili brojne oltare po dalmatinskim crkvama.⁵²

Prčanjски je oltar naručen najkasnije Lukovićevim pismom od 9. veljače 1924., možda i ranije nekim nesačuvanim pismom. Za očekivati je da je prepiska Luko-

49 Stanko Piplović: *Bilinićev rad na Dioklecijanovom mauzoleju*. Klesarstvo i graditeljstvo, XII/2001. br. 3-4. 33.

50 Željko Brguljan: *Bokeljske teme*. Zagreb 2018. 139-146.

51 Niko Luković: *Bogorodičin hram na Prčanju*. Kotor 1965. 50.

52 Duško Kečkemet: *BILINIĆ, Pavao*, u: Hrvatski biografski leksikon. Sv. 1. Zagreb 1983, 766.

vića s radionicom o toj narudžbi započela ubrzo nakon postavljanja propovjedao-nice, iza godine 1920. Izradu oltara sv. Križa možemo pratiti posredstvom sadržaja triju pisama Bilinićeve radionice upućena Lukoviću tijekom 1925. godine.

Prvo sačuvano pismo datirano je 30. siječnja 1925., ovjereno žigom Radionice i potpisano tintom, pa ponovo crvenom olovkom. Nije moguće sasvim točno utvrditi potpisnika, ali je stil početnog obraćanja bez sumnje Bilinićev, a samo pismo je ispisano vrlo sličnim rukopisom (rukopis je mogao evoluirati budući je od prethodnog pisma proteklo dvanaest godina). Lukoviću javlja da je u neprilici jer je tek naknadno našao u jednom njegovom prethodnom pismu da će oltar biti posvećen i s toga da sveta trpeza mora biti izrađena iz jednog komada. No, ploča iz jednog dijela bila bi, k tome, prevelika jer morala bi biti dimenzija 286 x 60 x 14 cm, pa bi neizrađena koštala oko 2.000 dinara. Javlja dalje da su dijelovi oltara iznad mense već izgrađeni te moli Lukovića da javi što da rade. Istog dana poslan je prćanjskom župniku jedan lijepi uzorak raritetnog zelenog granita i predlaže da od njega naprave bočne oltarne stupove i da time ne bude sve u crvenkastoj boji. Taj je granit jako „zdrav i tvrd“ i Bilinić smatra da će biti „lijepo intonirana boja, nešto neobično“. Potom obavještava Lukovića o intenzitetu radova i rokovima. „Radnja lijepo napreduje i već je više od polovice izrađeno tako da ćemo početkom aprila komadno otpremiti materijal, radimo 9 – 10 sati dnevno.“ Na kraju, moli Lukovića čim primi pismo i uzorak mramora da javi upute, takođe i u vezi svete trpeze.⁵³

Nešto kasnije, 11. veljače 1925. godine, Bilinić odgovara Lukoviću na njegovo pismo i dopisnicu od 2. veljače. Javlja prćanjskom župniku da je već naručio mramor za stupove „od one vrsti od koje sam Vam lani poslao uzorak“. Dakle, don Niko je odbio da se kolone rade o rijetkog zelenog granita kojeg mu je uzorak Bilinić poslao početkom godine, a odabrao je mramor čiji uzorak mu je bio poslan prethodne godine. Nadalje, Bilinić piše da se na oltaru radi „punom parom“ i da će biti završen, prema don Nikovoj želji, do 1. travnja. Nastavlja: „Korniča okolo sv. trpeze već je sva izrađena tako, da se šnjom malo može pomoći veličini ploče, a i da nije izrađeno svejedno bi bilo jer komadi su bili davno naručeni i doneseni“ i dodaje da će ploča „bez komada naokolo“

53 SNIP, Pismo Pavla Bilinića don Niku Lukoviću, Split, 30. siječnja 1925., – Potpisnik na kraju pisma dopisuje poruku jednome Prćanjaninu koji mu je prethodno uputio molbu: „Molim javite gosp. Jakovu Markoviću da prošene madreperla nigdje nema, te mi je žao da mu nemogu pomoći“

imati 251 cm duljine, 44.5 širine, a 12 debljine te da će Lukoviću javiti za cijenu čim dobije informaciju. Na kraju ponovo auktelizira problem troškova i neredovito pristizanje rata, a k tome Bilinić iskazuje bojazan da od dogovorenog iznosa neće imati nikakvu zaradu: „Kako vidim do danas po radu i trošak da nećemo dobiti ni pare i da će mo cijeli iznos pogodjeni potrošiti, stoga Vas molim da bi ste nam poslali još jedan iznos kao drugi obrok, naravno ako imate, da barem ne dižemo akreditivu uz skupe kamate i da tako imamo veću štetu. Siguran sam da će te nam doći u susret...“.

Pismo je zaključeno istim potpisom kao i prethodno, ispisanim crvenom olovkom, bez žiga radionice, a uz potpis nalazimo zapisane običnom olovkom dva izračuna, moguće zbrajanja novčanih iznosa ili proračun dimenzija oltara.⁵⁴

Posljednje sačuvano pismo splitske radionice Pavla Bilinića prčanjskom župniku Lukoviću, treće koje se odnosi na izradu oltara sv. Križa, upućeno je iz Splita u Prčanj 27. veljače 1925. U pismu se potvrđuje primitak „drugog obroka“ u iznosu 7.000 dinara, za koji je Bilinić molio Lukovića u prethodnom pismu. Osvrćući se na Lukovićeve preporuke u vezi kvalitete izrade, ističu da to nije potrebno naglašavati jer nastoje i nastojati će da sve bude izvanredno izrađeno, posebno kolone te nastavlja „...neznam kako Vam je moglo doći napamet da mi preporučujete da kolone ne budu rimešane“. Na kraju naglašava da radnja dobro napreduje i nada se da će oltar skoro biti gotov, a u vezi njegova prijevoza u Boku Kotorsku, najavljuje da će se o tome dogovoriti s „Betonom“.⁵⁵ Jasno je da se radi o građevinskom poduzeću „Beton“ koje je oko godine 1918. osnovao Vjekoslav Ivanišević, splitski građevinar, a nakon što je iza Drugog rata, kao hrvatski domoljub, uhapšen te odslužio zatvor, posvetio se nastavničkoj profesiji u Rijeci.⁵⁶ Posredstvom Ivaniševićeva poduzeća Bilinić je otpremio oltar u Prčanj, naravno morskim putem.

S obzirom na ton kojim se obraća župniku Lukoviću, autor ovog pisma nije mogao biti nitko drugi do Pavao Bilinić, bilo da je osobno pisao ili diktirao sadržaj pisma nekome iz radionice. I ovo, posljednje pismo ovjereno je

54 SNIP, Pismo Pavla Bilinića don Niku Lukoviću, Split, 11. veljače 1925.

55 SNIP, Pismo Pavla Bilinića don Niku Lukoviću, Split, 27. veljače 1925.

56 Zdravko Mužinić: *IVANIŠEVIĆ, Vjekoslav*, u: Hrvatski biografski leksikon. Sv. 6. Zagreb 2005. 150. – Značajno je da je V. Ivanišević osim poslovno, politički bio i sportski aktivan. Zajedno sa S. Kaliternom i L. Stellom, 1911. je utemeljio splitski NK Hajduk i bio član njegove klupske uprave, k tome član Upravnog odbora Splitskog nogometnog podsaveza te prvi nogometni sudac u Splitu.

žigom radionice i potpisom identičnim kao u prethodnom dopisu. No, na prethodnom pismo stoji u zaglavlju zapis „Kopirano“ – istom crvenom olovkom kao i na ostala dva pisma. Stoga se gotovo sa sigurnošću može zaključiti da su svih šest pisama župniku Lukoviću upućena upravo od vlasnika odnosno voditelja radionice Pavla Bilinića, no da su tri koja se odnose na izradu oltara sv. Križa zapravo kasniji prijepisi (kopije) originalnih Bilinićevih pisama, pa stoga nemaju, kao prethodna tri, majstorov originalan potpis.

Oltar Svetog Križa izrađen je prilogom pape Pija IX te sredstvima iz ostavštine Josipe Luković rođene Lazari. Pročelje oltarne trpeze koju je Bilinić ugradio u izrađeni oltar, datira iz druge polovice 18. stoljeća, potječe iz kućne kapele prćanjske obitelji Florio i dar je Agneze kontese Luković, supruge kontraadmirala Marka Eugena Florija.⁵⁷ Pročelje oltara predstavlja veoma raskošnu mramornu „inkrostaciju“ koja se sastoji od devet vrsta skupocijenih mramora: serpentin zelenog, bijelog kararskog, smeđeg pirinejskog, crvenog francuskog, crnog grčkog, crnog belgijskog, žutog sijenskog, sivog kararskog – „bardiglio“ i afričkog mramora. Dva bočna oltarna stupa, o kojima je bilo govora u Bilinićevim pismima, izrađena su od šarenog mramora iz kamenoloma u okolici Senja, dok je pozadina oltarne niše izrađena od sivog kararskog mramora zvanog „bardiglio“.⁵⁸ Oltar je postavljen na povišenom položaju i pristupa mu se preko tri skladne stepenice, od kojih je gornja mozaički dekorirana geometrijskim oblicima od mramora bijele, sive i crvene boje. Pilastri na kojima se oslanjaju stupovi od senjskog mramora, izvedeni su od bijelog, vjerojatno bračkog, mramora s geometrijskim uresima od kararskog i senjskog mramora. U gornjem dijelu oltara nalazimo više elemenata izrađenih od crvenog mramora, a bijelo polukružno razlomljeno krunište sa središnjim simetričnim spiralnim formama završava s malim kipom anđela u dinamičnom pokretu, kvalitetne zanatske izrade, ali bez umjetničkog značaja.

U oltarnoj niši postavljeno je Raspeće u drvu znamenitog mletačkog kipara Andree Brustolona koje je godine 1728. kupio (prema predaji neposredno od autora) prćanjski kapetan Anton Florio i darovao staroj župnoj crkvi.⁵⁹

Izvedbom oltara Svetog Križa završava suradnja prćanjskog župnika don Nika Lukovića s Pavlom Bilinićem, ali ne i s njegovom radionicom u širem

57 Željko Brguljan: *Na granici mora i neba*. Perast – Zagreb 2015. 84-85.

58 Niko Lulković: *Bogorodičin hram na Prćanju*. Kotor 1965. 64

59 *Ibid.*

smislu, odnosno s nekadašnjim njegovim učenicima Tomom Rosandićem i Ivanom Meštrovićem.⁶⁰ Na Lukovićevu molbu Rosandić poklanja prčanjskoj župnoj crkvi odljev reljefa *Polaganje u grob* ugrađen u pročelje oltara Svete Obitelji, brončano poprsje Kristove glave te bistu biskupa Uccellinija, a Meštrović daruje poprsja biskupa Strossmayera i vladike Petrovića Njegoša te gipsanu polufigu ruđera Boškovića.⁶¹

ZAGLAVLJA BILINIĆEVIH PISAMA

Šest sačuvanih Bilinićevih pisama upućenih prčanjskom župniku značajni su nam zbog samih (gore iznesenih) sadržaja i zbog originalnog majstorovog potpisa. No, zahvaljujući na zaglavljima otisnutim memorandumima nalazimo dodatne zanimljive podatke, posebno o asortimanu proizvoda koje je nudila ova splitska klesarska radionica.

Pismo iz doba prije Prvog svjetskog rata (1913.) ima i ukrasnih dijelova secesijskog prizvuka, a sadržajno nam daje podatke o aktivnosti radionice. Tako saznajemo da je u sklopu same radionice bilo i skladište mramora: „*PAVAO BILINIĆ RADIONICA SA SKLADIŠTEM MRAMORA U SPLJETU*“. Lijevo u zaglavlju pisma stoji da radionica „*IZVRŠUJE KOJU MU DRAGO RADNJU ZA SVE VRSTE GRADITELJSTVA I KIPARSTVA*“, desno se nude „*PODOVI U BIJELOM I ŠARENOM MRAMORU POPUT MOZAIKA*“ dok je u sredini istaknuto da radionica izrađuje posebno oltare, propovjedaonice, spomenike

60 Ivan Meštrović kao dječak stupa u klesarsku radionicu P. Bilinića, a prve poduke iz klesarstva dobiva od nešto starijeg Tome Rosandić koji je kod Bilinića već uspješno svladao tehniku klesanja. Dok je mladi Meštrović brzo napredovao, Rosandićeva afirmacija bila je duža i teža, a na samostalno stvaranje potakli su ga učitelj Ferraroni i sam Meštrović. Mlado „čudu od Vlaja“ odlazi 1901. na bečku akademiju, a Rosandić po napuštanju splitske radionice boravi u Italiji kao pomoćnik Ferraroniju, potom se 1908. pridružuje Meštroviću u Beč, pomažući mu u izradi kipova. Meštrović sljedeće godine odlazi u Pariz, a Rosandiću prepušta svoj bečki atelje u kojemu ovaj nastavlja samostalno raditi ali kleše i Meštrovićeve skulpture prema modelima koje mu on šalje iz Pariza. Godine 1911. oba kipara izlažu na međunarodnoj izložbi u Rimu, potom Rosandić odlazi u Beograd. Tijekom Velikog rata obojica borave u inozemstvu. Po završetku rata Rosandić se vraća u Beograd gdje postaje profesorom i rektorom Umetničke akademije, a Meštrović se nastanjuje u Zagrebu, gdje je također rektor Akademije. Nakon izlaska iz zatvora 1942. odlazi u Italiju, potom Švicarsku i 1947. u Ameriku gdje do kraja života radi kao profesor kiparstva na Sveučilištu Notre Dame u South Bendu.

61 Željko Brguljan: *Na granici mora i neba*. Perast – Zagreb 2015. 86-95.

i nadgrobne ploče, ograde i ogrišta: „*OSOBITOSTI U: ŽRTVENIKE – SPO-MENIKE I NADGROBNE PLOČE – PROPOVIDAONICE – OGRADE – OGRISTA*“.

Neposredno nakon rata (1920.) zaglavlja pisama Bilinićeve radionice oblikovno je jednostavnije, a od prostora za pisanje odijeljeno je istočkanom crtom s elegantnom vinjetom. Identifikacijski i reklamni sadržaj identičan je gore opisanom iz pismu predratnog razdoblja.

Na preostala tri pisma (1925.) zaglavlje je otisnuto plavom tintom u gornjem lijevom dijelu formata papira, a zapis glasi: „*Utemeljena godine 1882 / INDUSTRIJA I TRGOVINA MRAMORA / PAVAO BILINIĆ / SPLIT / RADIONA: / Kiparstva, ornamenata, arhitekture, nadgrobnih / spomenika, kamenih ograda i t. d. / – / MRAMORNIH PLOČA / za obloženje zidova / stubišta, facada, kupaona li / pokućstva / – / UREDJENJE / Kavana, svratišta, ljekarna, slastičarna i t. d. / te sve pojedine radnje gradjevne struke. / – / Za sve gornje radnje stoji veliki izbor nacрта / na raspoloženje.*“ Dok je u prethodnom razdoblju Radionica nudila većinom opremu za sakralne objekte i groblja, iz zaglavlja posljednjeg pisma (1925) u ponudi su uređenja profanih objekata – većinom gradskih prostora namijenjenih raznim uslužnim djelatnostima, ali i građevinski i arhitektonski radovi koji se nude prema već postojećim nacrtima.

ZAKLJUČNO

O djelatnosti klesara i kipara Pavla Bilinića i o njegovoj splitskoj radionici malo je podataka, još manje sačuvanih dokumenata. Osim vrijednih priloga istraživača splitske graditeljske i umjetničke bašine Stanka Piplovića i Duška Kečkemeta te povijesnih istraživanja o ovoj obitelji Milana Ivaniševića, Bilinićeva se radionica spominje isključivo u kontekstu prvih klesarskih poduka kipara T. Rosandića i I. Meštrovića (tako Grgo Gamulin u *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća* i drugi).

Tragajući za mogućom korespondencijom povezanom s radovima Bilinićeve radionice u Boki Kotorskoj, pronašli smo u Župnom arhivu Prčanja – Zbirci samostana sv. Nikole šest majstorovih pisama (i jedan račun) prčanjском župniku don Niku Lukoviću koja se odnose na narudžbe za opremanje nove prčanske župne crkve Marijina Rođenja i pripadajuće crkvene skalinate. Pisma su dragocijena kao rijetki izvori o Bilinićevoj djelatnosti, posebno djelatnosti u sredinama van srednje Dalmacije, gdje je pretežno djelovao. Ona donose

pojediniosti o naručenim djelima, korištenim materijalima, podrijetlu mramora, problemima izrade te financijskim poteškoćama i naručitelja i radionice u godinama iza Prvog svjetskog rata.

Sve su narudžbe koje se navode u pismima uspješno realizirane. Zahvaljujući Lukovićevim nastojanjima, nesebičnim priložima mještana i Bilinićevoj poduzetnosti, dojmpljiva arhitektura Maccaruzzijeve crkve u Prčanju, opromljena i urešena ne samo sakralnim umjetničkim djelima starijeg razdoblja nego i onih modernog doba, obogaćena je i elementima nastalim u splitskoj klesarskoj radionici Pavla Bilinića – propovjedaonicom i oltarom sv. Križa kao i Isusovim kipom u niši crkvene skalinade za koji je radionica angažirala neutvrđenog kipara iz Pise. Kasnije su svoj doprinos opremanju i uređenju crkve dali i nekadašnji učenici Bilinićeve radionice – kipari Ivan Meštrović i Toma Rosandić.

U nedostatku podataka o djelatnosti radionice Pavla Bilinića, šest sačuvanih majstorovih pisama iz župnog arhiva u Prčanju, ne samo u pogledu sadržaja nego i otisnutih memoranduma, smatramo korisnim doprinosom istraživanju i poznavanju rada, u svoje doba vrlo značajne, splitske klesarske radionice i njena čelnog majstora.

A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE ACTIVITIES OF PAVLO
BILINIĆ'S SPLIT MASONRY WORKSHOP

Summary

There is little information about the activities of stonemason and sculptor Pavle Bilinić and his workshop in Split, and even fewer preserved documents. Apart from the valuable contributions of S. Piplović, D. Kečkemet and M. Ivanišević, Bilinić's workshop is mentioned exclusively in the context of the first stonemasonry lessons of the sculptors T. Rosandić and I. Meštrović. Searching for possible correspondence related to the works of Bilinić's workshop in Boka Kotorska, we found in the Prčanj Parish Archive six master's letters to the Prčanj parish priest, Niko Luković, which refer to orders for the furnishing of the newly built Prčanj parish church. The letters are valuable as rare sources about Bilinić's activities, especially those outside central Dalmatia, where he was most active. The letters provide details about the commissioned works, the materials used, the origin of the marble, the production problems and the financial difficulties of both the client and the workshop in the years after the First World War. All the orders mentioned in the letters have been successfully completed. Thanks to Luković's efforts, the selfless contributions of the locals and Bilinić's enterprise, the impressive architecture of Maccaruzzi's church in Prčanj, furnished not only with sacred works of art from the older era but also from the modern period, was enriched with elements created in the stonework workshop of Pavle Bilinić in Split - the pulpit and the altar of St. Cross as well as the statue of Jesus in the niche of the church staircase, for which the workshop hired an unidentified sculptor from Pisa. Later, former students of Bilinić's workshop - sculptors Toma Rosandić and Ivan Meštrović - contributed to the furnishing and decoration of the church. In the absence of information about the activities of Pavle Bilinić's workshop, we consider the six preserved master's letters from the parish archive in Prčanj, not only in terms of content but also printed memoranda, as a useful contribution to research and knowledge of the work, very significant in its time, of the Split stonemason's workshop and its leading master .

Keywords: Parish church in Prčanj, priest Niko Luković, Pavao Bilinić, P. Bilinić's stonemason's workshop, Ivan Rendić

*Slika 1. Pogled na župnu crkvu u Prčanju sa skalinadom, oko 1925.,
Zbirka Brguljan (foto neutvrđen)*

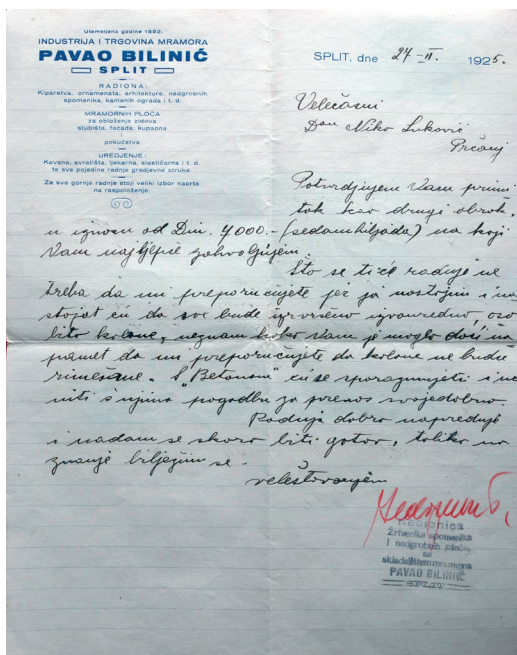
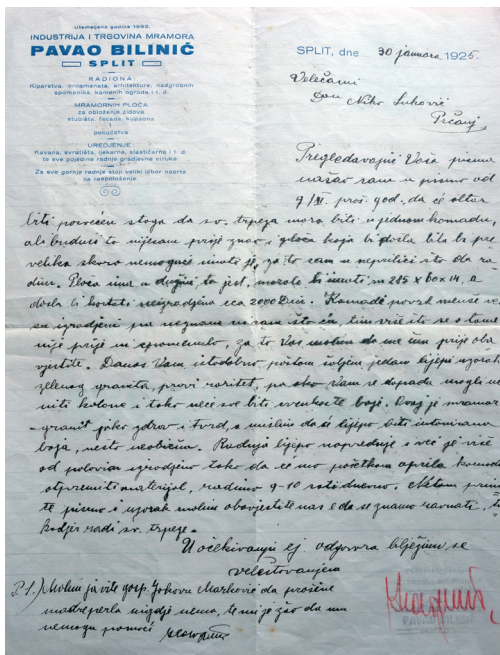

Slika 2. Niša prčanjске skalinađe s kipom Isusa kao učitelja, 1913. (foto A. Gula Marković)

Slika 5. Propovjedaonica radionice Bilinić u prčanjskoj crkvi, 1920 (foto A. Gula Marković)

Slika 6. Pismo Pavla Bilinića don Niku Lukoviću, Split, 30 siječnja 1925, SNIP (foto Ž. Brguljan)

Slika 7. Posljednje sačuvano Bilinićevo pismo upućeno Lukoviću, Split, 27. veljače 1925, SNIP (foto Ž. Brguljan)

*Slika 8. Oltar sv. Križa radionice Bilinić u prčanjskoj župnoj crkvi, 1925.
(foto A. Gula Marković)*